

بررسی مهر و طغرای فرمان‌های صفوی در موزه ملی ملک

مرضیه مرتضوی^۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۷/۱۱/۱۵

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۸/۳/۱۰

چکیده

بررسی مهرهای به کار رفته در نه فرمان از شاهان صفوی که در موزه ملی ملک در تهران نگهداری می‌شود. نگارنده ابتدا به شرح ویژگی‌های مهرهای صفوی پرداخته، ده نوع مهر مورد استفاده در این دوره را معرفی می‌کند. انواع طغرای این دوره نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

کلید واژه‌ها:

پژوهش تاریخی توصیفی / فرمان‌ها / صفویان / مهرها / مهرشناسی / آثار تاریخی / موزه ملی ملک

در موزه ملی ملک، تعداد ۲۳ فرمان ارزشمند تاریخی مربوط به دوره‌های صفوی، زند و قاجار، وجود دارد که از آن میان، نه فرمان به دوره صفویه تعلق دارد. این نه فرمان، همانند دیگر فرمان‌های شاهانه آن دوره، دارای آرایه‌های مختلف هنری همچون تشعیر، تذهیب، نقاشی، جدول‌کشی و مهر و طغرامی باشند که آن‌ها را از لحاظ زیبایی، از دیگر فرمان‌های موجود در این موزه، متمایز می‌سازد.

در این فرمان‌ها، به موضوعات مختلفی اشاره شده است که به طور اختصار، به شرح زیر می‌باشند:

۱- فرمان شاه عباس اول، در مورد احضار میرمیران ملک دماوند به رکاب‌بوسی رایات ظفر آیات شاهی، به تاریخ ۹۹۴ق.

۲- فرمان شاه سلطان حسین، در مورد به کارگیری نیروهای جدید نظامی، متشکل از جوانان کارآمد در بلوکات دماوند و لواسان، به تاریخ ۱۱۳۰ق.

۳- فرمان شاه صفی ثانی، در مورد وصول طلب ورثه مرحوم شاه میر مین‌باشی، از رعایای کن و سولقان، به دست تهمورث بیگ، داروغه الکای شهریار، به تاریخ ۱۰۶۹ق.

۴- فرمان شاه صفی اول، در مورد اعطای سیورغال ابدی محال دماوند به میر شاه میر مین‌باشی، به تاریخ ۱۰۳۸ق.

۵- فرمان شاه سلطان حسین، در مورد عزل میرزا عبدالباقی، کلانتر قصبه نائین، به جهت مظالم وی و انتصاب میرزا ابوالبقا به جای او، به تاریخ ۱۱۲۵ق.

۶- فرمان شاه سلیمان، در مورد ملازمت میرزا غیاث مین‌باشی و تاینان وی، در سلک تفنگچیان شاهنواز خان، والی گرجستان کارتیل در قلعه تفلیس، پس از تصدیق نامبرده، به تاریخ ۱۰۸۵ق.

۷- فرمان شاه عباس ثانی، در مورد اعطای سیورغال ابدی دماوند به میر شاه میر و میر زین‌العابدین، و

خودداری حاکمان و کلانتران و داروغگان محال دماوند از مطالبه عوارض از نامبرده، به تاریخ ۱۰۵۱ق.

۸- فرمان شاه سلطان حسین، در مورد اعزام میرزا رفیع‌الدین محمد، برادرزاده میرزا سید مرتضی، وزیر دارالعباده یزد به سفارت به دربار فرخ سیر گورکانی در هند، به تاریخ ۱۱۲۵ق.

۹- فرمان شاه عباس ثانی، در مورد مواجب تفنگچیان قلعه قندهار، به تاریخ ۱۰۷۴ق.

در این مقاله، نگارنده بر آن است تا از میان عناصر به کار رفته در این اسناد سلطانی، به بررسی و تبیین مهرها و طغراهای موجود در این نه فرمان، با ذکر چکیده‌ای از مباحث پیرامونی معرفی مشخصات مهرها و طغراهای آن‌ها، برپایه خلاصه‌ای از چند و چون این دو مقوله در زمان صفوی، بپردازد.

مهرهای صفوی

بنا به گفته مورخان، صفویان از مهرهای گوناگونی در اشکال و اندازه‌ها و جنس‌ها و سجع‌های مختلف استفاده می‌کرده‌اند. شاردن، در سیاحتنامه خود ضمن شرح مهرهای آن دوره، نوشته است:

«سلاطین مشرق، مهرهای گوناگونی دارند که اعظم آن‌ها به شکل اکو^۱ و اصغرشان، به قطر پنج سو^۲ است. بعضی از مهرها مربع، برخی مدور و بعضی دیگر بیضی می‌باشند. مهرهای کوچک، مخصوص نامه‌ها و فرامینی است که معمولاً به طبقات پائین و رعایا شرف صدور می‌یابد.»^۳

این مهرها، براساس شکل ظاهریشان، دارای کاربردهای متفاوتی بوده‌اند، از جمله مهر بزرگ مربع شکل برای احکام خاصه، قراردادهای، مکاتبات خارجی، فرمان‌ها، اجازه‌نامه‌ها و امریه‌های مهم، مهر مدور برای امور نظامی و مهرهای کوچک، برای مراسلات مالی، انتصابات و امور دربار و کارکنان و کلیه امور مربوط به املاک شاهی به کار می‌رفته‌اند.

روی این مهرها، بجز نام، صلوات بر پیامبر(ص) و امامان(ع) منعکس شده که مؤید تعلق خاطر پادشاهان صفوی به امامان و مذهب تشیع است.

در این مهرها، به دلیل فزونی متن، رعایت اصول ویژه همجواری حروف در عرصه محدود و اندک مهرها، ضرورت و اهمیت بیش‌تری می‌یافته و سبب ابتکار هنرمندان حکاک و تجلی ذوق هنری آنها می‌شده است. از این رو بجز هنر خوشنویسی، طراحی، ترکیب‌بندی و قرینه‌سازی در حکاکی مهرها، کاربردی عملی به خود گرفته و در هنرهای گوناگون مرتبط با خوشنویسی نیز منظور شده است.^۱

شاهان صفوی، برای کارها و مناسبت‌های مختلف، از مهرهای متفاوتی استفاده می‌کردند. در باب دوم نسخه‌ای خطی از مؤلفی گمنام، همعصر شاه سلیمان، از ده مهر دیوانی در دوره صفوی یاد شده است که به لحاظ اهمیت آن، عیناً نقل می‌شود:

۱- مهر داد و ستد که بر احکامی که طغرای آن، «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» است و بر شجره زده می‌شود و بر حاشیه آن شعری از حکیم سنائی نقش است، بدین مضمون:

جانب هر که با علی نه نکوست

هر که گو باش، من ندارم دوست
 ۲- مهر نشان^۲ که نزد مهرداد است و بر نشانی که مهرهای آن بر دوازده خانه و بر حاشیه آن، اسامی متبرکه دوازده امام(ع) است، زده می‌شود و بر حاشیه آن نقش است:

گر کند بدرقه لطف تو، همراهی ما

چرخ، بر دوش کشد غاشیه شاهی ما
 ۳- مهر رقم خلعت که نزد مهرداد است و رقم آن را، مشرف قیجاجیخانه^۳ به طریق سیاق می‌نویسد و بر حاشیه، اسامی متبرکه دوازده امام(ع) نقش و مربع است.

۴- مهر کوچک که انگشتر مبارک است و بر ارقامی که در مجلس بهشت آئین به طغرای «حکم

همچنین، مهرها از لحاظ جنس دارای تنوع بوده‌اند. شاردن در سفرنامه خود، از مهرهایی به جنس فیروزه، زمرد و یاقوت نام برده که در مکاتبات خارجی، امور نظامی و خاصه انتصابات و امور مالی، استفاده می‌شده است.^۴

در سجع مهرهای این دوره، از عنوان‌هایی چون کلب، بنده و غلام شاه ولایت، حضرت علی(ع)، و نام امامان طاهر(ع) و گاه عبارات منظوم در مدح آنان، در حواشی استفاده می‌شده و اغلب، بر مهرهایی محرابی شکل کنده‌کاری می‌کرده‌اند.

از ویژگی‌های بسیار مهم مهرهای دوره صفوی - که پیش از آن سابقه نداشت - درج تاریخ در آنهاست. این مشخصه مهم، امکان مطالعه را درباره سلیقه و اعتقادات مردم آن روزگار و سیر تکامل و سبک‌های هنری خط‌های مختلف بویژه خط نستعلیق فراهم می‌آورد. زیرا به‌رغم مهیا بودن شرایط تاریخی، در حدود سال‌های ۸۰۰ ق. و در دوره صفوی و نیز به‌طور مشخص در زمان شاه عباس اول، نخستین بار بود که نوشتن عروس خط‌ها بر روی مهرها و سکه‌های پادشاهان معمول شد که این زمان را، می‌توان عصر تکامل و شکوفایی هنری خط نستعلیق نامید.

ویژگی دیگر مهرهای پادشاهان صفوی، شکل آنهاست. شکل مربع یا چند ضلعی مهرها را در زمان ایلخانی، امیرنوروز، وزیر غازان به شکل دایره درآورد و از آن پس تا آخر سلسله صفوی ارجح داشته شد. از این رو، مهرهای صفوی نسبت به دیگر دوره‌ها، بیش‌تر از یشم با رنگ‌های متنوع سفید تا سبز، از مهرهای پس از این سلسله متمایزند.

از دیگر ویژگی‌های مهرهای صفوی بجز درج تاریخ، شکل و جنس، مضمون شیعی آنهاست که سجعی متضمن نام امامان با تأکید بر امامت امام علی(ع) دارند که این مشخصه، مهم‌ترین ویژگی سکه‌ها و مهرهای صفوی به‌شمار می‌آید. بر

جهان مطاع شد»، به سیاهی نوشته می‌شود، زده می‌شد. [این مهر - که] در زمان نواب گیتی‌ستان معمول شد - مربع بود و حال محرابی است. ۵- مهر ختم که بر حاشیه نشان ختم به خط مبارک نوشته و زده می‌شود و نقش آن، این است: ختم است، پادشاهی عالم به نام ما ثبت است بر جریده شاهی، دوام ما

و مدور است.

۶- مهر مسوده که بر احکام و عنوان و نوشتجات که طغرای حکم جهان مطاع شد، به سرخی نوشته می‌شود و به شرطنامهچه و آنچه در حاشیه احکام نوشته شود و به رقم مواجب و رقم تیول - که سند دفتری است - زده می‌شود و نقش آن، مهر مسوده دیوان اعلا و اسم مبارک و مدور است. ۷- مهر انا فتحننا که مخصوص داد و ستد خزانه عامره است.

۸- مهر ثبت مهر همایون شرف نفاذ که نزد مهرداد است و بر ضمن احکام سیورغال و معافی و تیول و همه‌ساله امرا و ارباب مناصب می‌زنند. ۹- مهر ثبت مهر شرف نفاذ - که نزد مهرداد دیگر است - در ضمن احکام مناصب می‌زنند.

۱۰- مهری که در جلوس مبارک پادشاهی ابداع شد و سجع آن، «انه من سلیمان و انه بسم الله الرحمن الرحیم...» و محرابی است و گاهی به نامه‌ها می‌زنند.^۹

وظیفه مهر کردن انواع مختلف مکاتبات اعم از اسناد، احکام، و دستورات دیوانی و سلطنتی، برعهده مهردارانی بود که از زمره معتمدان شاه محسوب می‌شدند و در دربار شاهی خدمت می‌کردند. از این رو شغل مهرداری، یکی از مشاغل مهم دوره صفویه به شمار می‌رفته است.^{۱۰}

طغرای صغوی

طغراها، نشان مخصوص شاهان و حاوی نام و

القاب آنان است که به طرزی مخصوص و با خطوط منحنی، بر بالای فرمان‌ها و نامه‌ها کشیده می‌شد.

وجود طغراها همراه با مهر در هر سند، موجب اعتبار بخشیدن به آن سند می‌گردید. در دوره صفوی، شاهان در فرمان‌های خود از انواع مختلف طرح‌ها و در طغراها از انواع گوناگون متون استفاده می‌کردند. این طغراها - که معمولاً در بالای فرمان کشیده می‌شد - گاه همراه با شجره یا یک چهار خانه دوازده قسمتی برای اسامی ائمه اطهار ترسیم می‌گردید، مانند طغرای شاه عباس دوم که چنین بوده است:

«الحکم لله، للمؤید من عندالله، ابوالمظفر عباس خان الصفوی الموسوی الحسینی سیوزو.»

و در داخل دوازده خانه شطرنجی، نام امامان - علیهم‌السلام - علی، حسن، حسین، علی، محمد، جعفر، موسی، علی، [محمد، علی]، حسن و محمد.^{۱۱}

درباره این‌گونه طغراها، در همان منشآت خطی یاد شده، آمده است:

«در این طغراها، ترکیبی نوشته می‌شود که دوازده خانه به هم می‌رسد که اسم شریف دوازده امام (ع) در آن نویسند.»

در زمان اعلیحضرت خاقان صاحبقران، نواب گیتی‌ستان،^{۱۲} طغرا بدین طریق بوده که:

الحکم لله، ابوالمظفر تهماسب بهادر سیوزمیز و در زمان نواب گیتی‌ستان، دوازده خانه به طرز مذکور قرار یافت و در زمان نواب خاقان خلد آشیان،^{۱۳} لفظ صاحب فرمان و سه دایره طولانی و رنگ‌آمیزی طغرا، در زمان نواب کامیاب اشرف صاحب دوران اضافه شد.

بنابراین، معلوم می‌شود که طغرای شطرنجی، از زمان شاه تهماسب (۹۳۰-۹۸۴ق.) مرسوم گردیده و تا زمان شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ق.) نیز، معمول بوده است. همچنین از زمان شاه تهماسب اول، در

« فرمان ۱ »

تاریخ: ۱۰۷۴ق.

شکل مهر: مدور محرابدار

اندازه: ۵/۸×۴/۵ سانتیمتر

صدر مهر: الله سبحانه، مالک الملک

وسط: بنده شاه ولایت، عباس ثانی

حاشیه: اللهم صل علی محمدالمصطفی علی المرتضی

و فاطمة الزهراء و الحسن و الحسین و علی زین العابدین

و محمدالباقر و جعفرالصادق و موسی الکاظم و

علی الرضا و محمدالتقی و علی النقی و حسن العسکری

و المهدی الحجّة صاحب الزمان

خط: ثلث

طغرا: فرمان همایون شد (شنگرف)

« فرمان ۲ »

تاریخ: ۱۰۸۵ق.

شکل مهر: گلابی

اندازه: ۲/۵×۲ سانتیمتر

خط: نستعلیق

سجع: بنده شاه دین، سلیمان است، ۱۰۷۷ق.

طغرا: حکم جهان مطاع شد (سیاه)

مضمون طغراها تغییراتی پدید آمد؛ به طوری که به جای ذکر نام و القاب پادشاهان، طغراهائی با مضامین «حکم جهان مطاع شد»، «فرمان همایون شد» و «فرمان همایون شرف نفاذ یافت»، بر فرمانها کشیده می شد که هریک استعمال خاص و معینی داشته و با مرکبی به رنگهای متفاوت (سرخ، طلائی و سیاه) نوشته می شده است.^{۱۴}

از این قرار، طغرای اول در حکمهای دیوان بیگی و به رنگ سیاه، طغرای دوم بر احکام تنخواه و تیولات و سیورغالات به رنگ سرخ، و طغرای سوم مخصوص جواب نامهها و با آب طلا نوشته می شده است.^{۱۵}

در دستورالملوک، درباره افرادی که طغراها را می کشیدند، آمده است که طغرای سیاه را، مجلس نویس یا واقعه نویس و طغرای طلائی و سرخ را، منشی الممالک، به زیبایی رسم می کرد.^{۱۶}

طغرای دیگری - که کاربرد آن منحصر به دوره صفوی بوده و پس از صفویان متروک شده - طغرائی است که بر شجرهها^{۱۷} می کشیدند. این طغراها، به شکل خاصی بوده و با طغراهای دیگر بکلی تفاوت داشته است که نمونه هائی از آن، مربوط به زمان شاه عباس اول، موجود می باشد.

از مقایسه نقش طغراهای دوره صفوی با دوره های قبل از آن، بخوبی می توان دریافت که در این دوره، هنر طغراکشی به سوی سادگی و عاری از اشکال پیچیده و معضل گرایش داشته است.

بعد از این مقدمه کوتاه، به مختصات مهر و طغرای فرمانهای صفوی در موزه ملک، پرداخته می شود.

شایان یادآوری است منظور از شکل و اندازه مهر در فرمانهای زیر، صرفاً نقش مهر بر روی این فرمانها است و هیچ مهری از دوره صفوی و قاجار در موزه ملک وجود ندارد.

« فرمان ۳ »

تاریخ: ۹۹۵ ق.

شکل مهر: مدور محرابدار

اندازه: ۵×۴/۵ سانتیمتر

خط: وسط نستعلیق، حاشیه ثلث

صدر مهر: الله، محمد، علی

وسط: بنده شاه ولایت، عباس، ۹۹۴

حاشیه: اللهم صل علی النبی و الوصی و البتول و

السبطین و السجاد و الباقر و الکاظم و الرضا و التقی

و النقی و العسکری و المهدی صاحب الزمان

طغرا: فرمان همایون شد (طلا)

« فرمان ۴ »

تاریخ: ۱۱۲۵ ق.

شکل مهر: مدور محرابدار

اندازه: ۵×۴ سانتیمتر

خط: نستعلیق

صدر مهر: حسبی الله

وسط: بنده شاه ولایت، حسین، ۱۱۱۲

حاشیه:

جانب هر که با علی نه نکوست

هر که گو باش، من ندارم دوست

هر که چون خاک نیست بر در او

گر فرشته است، خاک بر سر او

طغرا: فرمان همایون شرف نفاذ یافت (شنگرف)

« فرمان ۵ »

تاریخ: ۱۰۶۹ ق.

شکل مهر: مدور

اندازه: ۳ سانتیمتر

خط: ثلث

سجع: بنده شاه ولایت، صفی ثانی، مهر مسوده

دیوان اعلا، ۱۰۷۷

طغرا: فرمان همایون شد (شنگرف)

« فرمان ۶ »

تاریخ: ۱۱۲۵ ق.

شکل مهر: چهارگوش محرابدار

خط: ثلث

اندازه: ۳×۲/۵ سانتیمتر

سجع: بسم الله الرحمن الرحيم، کمترین کلب

امیرالمؤمنین، سلطان حسین، ۱۱۲۵

طغرا: حکم جهان مطاع شد (سیاه)

« فرمان ۷ »

تاریخ: ۱۰۳۸ ق.

شکل مهر: مدور

اندازه: ۳/۵ سانتیمتر

خط: وسط نستعلیق، حاشیه ثلث

سجع: هست ازجان غلام شاه صفی، ۱۰۳۸

حاشیه: اللهم صل على النبي و الوصى و البتول و

السبطين و السجاد و الباقر و الصادق و الكاظم و

الرضا و التقى و النقی و الزکی و المهدي

طغرا: فرمان همایون شد (شنگرف)

« فرمان ۹ »

تاریخ: ۱۰۵۱ ق.

شکل مهر: مدور

اندازه: ۳/۷ سانتیمتر

خط: وسط نستعلیق، حاشیه ثلث

سجع: بنده شاه ولایت، عباس، ۹۹۹

حاشیه: اللهم صل على النبي و الوصى و البتول و

السبطين و السجاد و الباقر و الصادق و الكاظم و

الرضا و التقى و النقی و الزکی و المهدي

طغرا: فرمان همایون شد (شنگرف)

کلیه فرمان‌های موزه ملک، با شماره‌های مخصوص،

در خزانه این موزه نگهداری می‌گردد.

« فرمان ۸ »

تاریخ: ۱۱۳۰ ق.

شکل مهر: چهارگوش محرابدار

اندازه: ۲/۵×۲ سانتیمتر

خط: نستعلیق

سجع: بسم الله الرحمن الرحيم، کم‌ترین کلب

امیرالمؤمنین، سلطان حسین

طغرا: فرمان همایون شرف نفاذ یافت (شنگرف)

◆ پی‌نوشت‌ها

۱- اکو: واحد قدیمی پول نقره فرانسه، از نظر قطر تقریباً به

اندازه پنج هزاری قدیمی.

۲- پنج سو: خرده پول فرانسه، زیرمجموعه فرانک، از نظر

قطر تقریباً نزدیک به قطر یک قران قدیمی ایران.

۳- ژان شاردن، سفرنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی

(تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۵)، جلد ۴، ص ۱۷۰.

۴- همان، جلد ۸، ص ۳۳۱.

۵- منظور از عروس خط‌ها، خط نستعلیق است.

۶- ترسل، نسخه خطی شماره ۶۲۹۳ کتابخانه و موزه ملی

ملک.

۷- در قدیم، چون سران و پادشاهان پیامی برای کسی

می‌فرستادند، علامتی که مرسول الیهم را از صدق

و راستگویی رسول مطمئن سازد، به همراه رسول

می‌فرستادند، چنان‌که انگشتی را در ایران. (دهخدا)

۸- قیج‌جیخانه: خیاط‌خانه سلطنتی.

- ۹- ترسل، نسخه خطی شماره ۶۲۹۳ کتابخانه و موزه ملی ملک.
- ۱۰- صغرا اسماعیلی، «پژوهش مهرهای صفویه»، فصلنامه نامه پژوهشگاه میراث فرهنگی، شماره ۲ (بهار ۱۳۸۲)، ص ۶۹.
- ۱۱- جهانگیر قائم مقامی، «مهرها و طغراها»، بررسی های تاریخی، شماره ۲ و ۳ (سال چهارم)، ص ۱۵۸.
- ۱۲- شاه تهماسب اول.
- ۱۳- شاه صفی.
- ۱۴- جهانگیر قائم مقامی، مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی (تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰)، ص ۱۹۳.
- ۱۵- همان، ص ۱۹۵.

- ۱۶- میرزا رفیعا، محمد رفیع بن حسن، دستورالملوک میرزا رفیعا، به کوشش و تصحیح اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردآبادی (تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۸۵)، ص ۳۹۵.
- ۱۷- لفظ شجره، از مصطلحات خاص دوره صفویان است. در تداول دیوانی آن زمان، به فرمان و دستور کتبی و خاصی گفته می شد که از جانب پادشاه به کسانی از زمره مریدان خاص و معتمدان خاندان صفوی، برای ارشاد و هدایت ارباب ارادت، به طریق مستقیم شریعت نبوی و مذهب حق ائمه اثنا عشری و مسلک مشایخ عظام صفوی، داده می شد و سابقه آن، به زمان شیخ صفی الدین، جد خاندان صفوی می رسد.

